

שנות העיצוב של מדינת ישראל

חייבים לפעול לביסוס המשק ולפתור בדחיפות בעיות שיכון ועבודה. בצד הבעיות הפנימיות נתבעה התמודדות עם המערכת הבינ-לאומית, שלא השלימה עם תוצאות מלחמת העצמאות, ושגרמה לכידודה המדיני של ישראל. מציאות זו השפיעה גם על הקשיים הכלכליים, מפני שהמדינה הייתה תלויה בגיוס משאבים ממקורות חוץ. לפני ראשי המדינה ניצבו אתגרים שהוסיפו להעסיקם גם בעשורים הבאים, אולם בעשור הראשון הם היו קריטיים, ולכל אחד מהם נתבע מענה דחוף. בתקופה זו גם עוצבו מוסדות השלטון שהייתה להם השפעה מרחיקת לכת על דמותה של החברה הישראלית.

בפרקי הספר שלפנינו נדונים נושאים אלה ומוצגות הסוגיות העיקריות שהעסיקו את ראשי המדינה בשנותיה הראשונות: מלחמת העצמאות, העלייה הגדולה וקליטתה, עיצוב המפה היישובית במדינה, ההתפתחות הכלכלית, המערכת הפוליטית ומדיניות החוץ.

הפרק על מלחמת העצמאות מאת מאיר פעיל סוקר את שלבי המלחמה בסדר כרונולוגי ואת תוצאותיהם (עמ' 1-112). אחד הנושאים שעוררו תשומת לב מרובה בשדה המחקר בעשורים האחרונים הוא הסכסוך היהודי-ערבי, שהגיע לשיאו במלחמה, השינויים שחלו במפת הארץ בעקבותיה והיווצרות בעיית הפליטים הערבים. פעיל ממעט לעסוק בכך בפרק שלפנינו; הוא מזכיר את השאלה הערבית בדרך אגב, בקשר לקרבות שהתחוללו במקומות שונים בארץ, ושגרמו לכריחת ערבים או גירושם (כמו ביפו, רמלה וצפת [עמ' 39-40]), ולבעיית הפליטים שנוצרה ולמשמעותה הוא מייחד פסקה בלבד.

העלייה הגדולה בשנותיה הראשונות של המדינה הכפילה את אוכלוסייתה והייתה אירוע יוצא דופן. היא גרמה למהפכה לא רק במישור הדמוגרפי אלא גם בתחום החברתי,

משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ז: מדינת ישראל: העשור הראשון, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, תשס"ט, כד + 777 xiv עמ'

שנות הבראשית של המדינה אופיינו כ'זיווג של תמורה מהפכנית עם המשכיות'.¹ אכן דומה היה שקיימת המשכיות מתקופת המנדט – המערכת הפוליטית נותרה על כנה, והמשך ההגמוניה של תנועת העבודה סימל רציפות, אולם בתוך זמן קצר התברר שבעקבות קום המדינה התחוללה מהפכה עמוקה. גם כאשר המשיכה לכאורה המערכת הפוליטית לפעול כמקודם, השגת הריבונות הציבה אתגרים גדולים ודחופים: כינון מוסדות שלטון במדינה, הקמת צבא וארגון, כינון מערכת משפט וכלי ממשל אחרים שלא היו באחריות היישוב היהודי בעת השלטון הבריטי, וייצוב מעמדה של המדינה בזירה הבינ-לאומית.

ההכרעות שניצבו לפתחה של המדינה החדשה היו הרות גורל, והעלייה הגדולה בשנות המדינה הראשונות חוללה מהפכה דמוגרפית שהיה בה פוטנציאל של רעידת אדמה בכל מערכות החברה. המשבר שאליה נקלע המשק בשל המלחמה הממושכת התעצם עם בואם של המוני העולים שנדרשה המדינה לקלוט, וקובעי המדיניות היו

1 ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב תשל"ח, עמ' 272-274.

ברדיון בהיבטיה השונים של מערכת הקליטה ליסק בוחן גם את כשליה, את מקורן של תחושות האפליה והקיפוח בקרב העולים מארצות האסלאם ואת תוצאותיהן (עמ' 224-227). הוא עוסק גם במסגרות החברות של העולים ובטיבן וכן בדרך השתלבותם במערכת הכלכלית-התעסוקתית, שהחל להיווצר בה קיטוב חברתי ותרבותי בין שתי קבוצות אוכלוסייה, 'ארץ-ישראל הראשונה' ו'ארץ-ישראל השנייה', שהשלכותיה היו ארוכות טווח.

בפרק על עיצוב המפה היישובית של המדינה בראשיתה (עמ' 249-349) יש המשך לסוגיות שהועלו בשני פרקים קודמים, מלחמת העצמאות והעלייה הגדולה. המחברים, איריס גרייצר ועמירם גונן, מציגים בפרק זה את התמורה שחלה במפת הארץ וגבולותיה במהלך המלחמה. מקום נרחב ניתן במאמר למדיניות פיזור האוכלוסייה ותוצאותיה – קליטת העולים בכל רחבי הארץ, בהתיישבות הכפרית והעירונית. בפרק נדונים בין היתר השיכון הציבורי לסוגיו והשפעתו על המערך הגאוגרפי של הערים הוותיקות מתקופת היישוב. בפרק זה יוחד דיון גם לאוכלוסייה הערבית שנשארה בארץ ולמקומה במפת ההתיישבות.

הפרק 'ימי הבראשית של המשק הישראלי' (עמ' 350-447) נכתב בידי חיים ברקאי, שהרבה לחקור את המציאות הכלכלית בשנים שאחר הקמת המדינה. הפרק מתמקד בשנים 1948-1954, שהיו תקופה גורלית בהתמודדות עם המשבר הכלכלי החמור, שהחריף בשנת 1951, עקב הנטל הגדול שבקליטת עלייה המונית. ברקאי מצייר תמונה מורכבת של הבעיות והקשיים בייצובו של המשק ושל האתגרים במישור הכלכלי, שהיו שלובים בהיבטים חברתיים ופוליטיים. בסוף המאמר מוצגים בצורה תמציתית ובהירה הנתונים שהיו בסיס לניתוח ההתפתחות הכלכלית.

קליטתה הייתה רבת קשיים, והשלכותיה ניכרו בכל מערכות המדינה – בכלכלה, בפוליטיקה ובתחומים אחרים. הפרק בנושא זה נכתב בידי משה ליסק, מחלוצי החוקרים את קליטת העלייה. פרסומיו הרכיב בנושא זה במשך השנים הקיפו את סוגיית הקליטה על היבטיה השונים, והם באים לידי ביטוי בקשת הרחבה של הנושאים הנדונים בפרק.

במחציתו הראשונה של הפרק המחבר מציג ומנתח את המידע על היקפה והרכבה הדמוגרפית של העלייה, ובוחן את דרכי הקליטה הארעית, במחנות העולים ובמעברות, ובמסגרות הקליטה החדשות, בעיירות הפיתוח, במושבי העולים ועוד (עמ' 113-152).

הנושא המרתק והטעון מצוי בחלקו השני של הפרק, ברדיון בהיבטים החברתיים של קליטת העלייה וב'כור ההיתוך'. הניכור בין העולים לוותיקים, הסטראוטיפים והדעות הקדומות שהזינו את פחדם של הקולטים מפני העולים החדשים, וחששותיהם מפגיעה במורשתם החברתית-התרבותית – כל אלה הניעו את הקולטים לנקוט אסטרטגיית אפטרופסות, והיה זה אחד הכשלים החמורים בתהליך הקליטה (עמ' 157-185).

מרכז הכובד ברדיון בתהליכי הקליטה הוא העולים מארצות האסלאם, אף על פי שהעולים יוצאי אירופה היו כמחצית מן העלייה הגדולה בעשור הראשון. בציבור רווחה ההנחה שעולים יוצאי אירופה דרכם בנבכי הקליטה סדורה יותר; מאחר שרוב בני היישוב בטרם מדינה היו יוצאי אותן ארצות, סברו כי החיץ בין העולים מאירופה ובין הוותיקים נמוך יותר, ושהסתגלותם לחברה הישראלית תהיה קלה יותר. אך לימים התברר כי הנחות אלה לא היו מדויקות. מנגד גם התיוג הגורף של כל יוצאי ארצות האסלאם כחטיבה חברתית ותרבותית אחת לא היה מבוסס, כפי שמבהיר ליסק (עמ' 157-169).

ברציפות עבודתה של הממשלה ובתכנון עבודתה לטווח ארוך.

הפרק על מדיניות החוץ של ישראל, 'פראק וצילינדר בין התותחים' (עמ' 634-701), נכתב בידי אורי ביאלר. הוא פותח במיפוי הבעיות שעמן נאלצה המדינה להתמודד ובוחר את מאמציה לייצב את מעמדה במרחב האזורי – בהסכמי שביתת הנשק לאחר מלחמת העצמאות והרגעת הסכסוך הישראלי-הערבי – ובמישור הבין-לאומי – בהתמודדות עם בידודה המדיני של ישראל כתוצאה מאי השלמה בין-לאומית עם תוצאות המלחמה. הכרה בין-לאומית וקשרים אסטרטגיים עם המעצמות היו בעלי חשיבות מכרעת להשגת תמיכה כלכלית ומקורות להספקת נשק ודלק ולהבטחת מקורות מים. גם פתיחת שערי העלייה בארצות שונות הייתה מותנית ביחסי ישראל עמן. בימי המלחמה הקרה, כשגבר המתח בין המעצמות, ניסתה ישראל להלך בזהירות על החבל ביניהן והשתדלה לשמור על נייטרליות, עד שנאלצה להכריע בדרכה במדיניות החוץ, הכרעה שהיו לה תוצאות בתחומים שונים. האיפול שהוטל משך שנים על מדיניות החוץ של ישראל מנע מחוקרים גישה למקורות התייעוד וגרם לאיחור יחסי בעיסוק המחקרי בתחום זה. ביאלר, שהוא מחלוצי החוקרים בנושא, פורש תמונה בהירה של האילוצים וההכרעות שעיצבו את מדיניות החוץ ואף מציג את ספרות המחקר המגוונת והערכנית ביותר בכל פרקי הספר שלפנינו. הפרק שכתב תורם תרומה רבת ערך לחקר מדיניות החוץ של ישראל בעשור הראשון והשלכותיה.

הספר על העשור הראשון למדינה הוא האחרון בסדרת ספרים על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל משך שבעה עשורים, מראשית העלייה הראשונה, בתקופת השלטון העות'מאני, בשלושת העשורים של שלטון המנדט, שבהם צמח והתבסס היישוב היהודי בארץ-ישראל, ועד תום העשור

להתפתחות המערכת הפוליטית בשנותיה הראשונות של המדינה נודעה חשיבות רבה, מאחר שהיה עליה להתמודד עם שני אתגרים – המעבר משלטון זר למדינה ריבונית ושמירה על יציבות המדינה מול גלי העלייה הגדולים. בפרק שכתב פנחס מדינג (עמ' 448-633), מתוארים היבטים שונים בתהליך עיצובה של המערכת הפוליטית, ביניהם התפתחויות מוסדיות – הרשות המחוקקת והרשות המבצעת – סיבות פוליטיות ומחלוקות שגרמו להיעדרה של חוקה פורמלית כתובה, רעיון הממלכתיות וביטוייו ומנהיגותו של דוד בן-גוריון. כמחצית הפרק הוקצתה לבחינת מערך המפלגות, מקור כוחן ודרך פעולתן. נושא זה חשוב להבנת תפקודה של המערכת הפוליטית במדינה הצעירה, שהתאפיינה בפיצול מפלגתי רב (בעשור הראשון פעלו ככנסת חמש-עשרה מפלגות). מפא"י הייתה המפלגה הגדולה והדומיננטית במדינה, וראוי היה להרחיב בעניינה, אך מדינג מרבה יתר על המידה בתיאור פרטי המבנה הארגוני של המפלגה, כמו ברור דרכי הבחירה של מוסדותיה ותפקידיהם (עמ' 488-509). המקום שיוחד למפא"י רחב מזה שניתן לכל יתר המפלגות גם יחד. מאחר שבשיטת הבחירות הנהוגה במדינה יכולות גם מפלגות קטנות לזעזע את יציבות הממשלה, נכון היה להעמיק יותר בדיון במפלגות השונות. אחד המאפיינים הבולטים של המערכת הפוליטית באותן השנים היה אי יציבותה, והדבר הוביל למשברים ממשלתיים תכופים. בשבע השנים הראשונות לקיומה התקיימו במדינה שלוש מערכות בחירות לכנסת (1949, 1951, 1955), והתחלפו שש ממשלות. הפרק עוסק במחלוקת על הגורמים לתופעה זו כפי שבאה לידי ביטוי בדיון בהצעת חלופה לשיטת הבחירות. בן-גוריון, שהיה מראשי התומכים בהצעה זו וניסה לקדמה, האמין כי ריבוי המפלגות גורם למשברים תכופים הפוגעים

של ישראל'.³ נראה שבעת תכנון הכרך שלפנינו לא עמדו פולמוס זה והעמדות שננקטו בו בראש מעייניהם של עורכי הסדרה, ולכאורה כל אחד מהמחברים יכול היה לעסוק בכך בקשר לנושא שעליו כתב, אולם רוב הכותבים נמנעו מלעשות כן. בולט מבחינה זו הפרק שכתב ביאלר, שמאיר עיניים גם בסוגיה זו. הוא מציג עמדות ביקורתיות עדכניות באשר למניעים שהדריכו את מדיניות החוץ, ומלבן את הנושא לאור המסמכים שנחשפו בארכיונים בארץ ובחו"ל בזמן האחרון.

חסר בספר פרק העוסק בתרבות, תחום שניכרה תסיסה בכל ענפיו בעשור הראשון. אמנם הכרך שלפנינו הוא עב כרס, ואין ספק שלא ניתן היה לכלול בו את כל הנושאים, ואולי תוכנן לייחד עוד כרך בסדרה לענייני תרבות, שכן הכרך על בניית תרבות עברית בתקופת היישוב סומן כ'חלק ראשון'. ראוי להמליץ אפוא למוציאים לאור להמשיך סדרה זו ולהוסיף עוד כרך או יותר שיורחבו בהם סוגיות וייתוספו נושאים שלא נמצא להם מקום בכרך שלפנינו.

סדרת ספרים זו, המציגה לפני הקוראים את הסוגיות המרכזיות בהתפתחות היישוב בתקופה הסוערת ביותר בתולדותיו, היא מפעל שאין ערוך לחשיבותו ולתרומתו ללימוד ההיסטוריה של ארץ-ישראל.

הראשון לקיומה של המדינה. ליסק, העורך הראשי של הסדרה, ערך את הכרך שלפנינו, וחותרו ניכר בו.

מאז ראשיתו של מפעל זה, בשנות השמונים, ועד פרסום הכרך האחרון חלפו כשלושה עשורים, ובתקופה זו התחוללה סערה בשדה המחקר, משקמו מערערים על ההיסטוריוגרפיה המקובלת וקראו תיגר על גישתם המחקרית ועל עמדותיהם של החוקרים הוותיקים. מי שכוננו 'היסטוריונים חדשים' ו'סוציולוגים ביקורתיים' יצאו בתביעה לקריאה ביקורתית של מאורעות והתרחשויות ופרשנותם, והאשימו את החוקרים הוותיקים, ה'מסדניים' בלשונם, בחוסר אובייקטיביות ובהטיות שנבעו ממעורבות ומגמתיות, טענות שקנו להן אחיזה בקרב הדור הצעיר של החוקרים ותלמידי המוסדות להשכלה גבוהה. ה'סוציולוגים הביקורתיים' ביקרו גם את המינוח שבו נהגו להשתמש, כמו 'מלחמת העצמאות', והעדיפו לכנותה 'מלחמת 1948', את ה'עולים' המירו ב'מהגרים' ועוד כיוצא באלה.²

ליסק עמד בחזית הפולמוס עם מי שביקשו לחולל טרנספורמציה בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הקולקטיבי. עמדתו כלפי טענותיהם וגישתם של ה'סוציולוגים הביקורתיים' מוצגת בהרחבה בספרו שיצא לאור לאחרונה, 'עיונים בהיסטוריה חברתית

2 (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים תשנ"ח, עמ' 257-392.
3 מ' ליסק, עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 461-494.

2 ראו למשל: ב' קימלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, תל-אביב תשס"ד; א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב תשנ"ד; י' ויץ